

Олександра КОНДРАТОВИЧ,
почесний краєзнавець України

ВОЗВЕЛИЧЕННЯ ЖІНКИ-МАТЕРІ В ПІСЕННОМУ ФОЛЬКЛОРІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ

У пісенному фольклорі Західного Полісся образ жінки-матері займає чільне місце. В усі часи ця постать привертала до себе особливу увагу дослідників, бо її вирізняє велика любов та самовідданість, з якою вона виконує святий обов'язок материнства, пильнує кожну мить зростання своїх дітей, невтомно плекає їхню душу і серце. «Дитина порізала пальчик, а у матері заболіло серце», — кажуть у народі. А ще говорять: «Матір не купити і не заслужити».

Українська жінка завжди була й залишається пречистою Мадонною і Великою Матір'ю. В очах українського народу жінка заслуговувала й заслуговує на належне пошанування. За часів Незалежності було відновлено День матері, що відзначається у другу неділю травня. Пошуки пракоренів цього прекрасного й такого потрібного свята привели мене аж за океан, до американського Лос-Анджелеса, де на початку минулого століття Свято матері запропонувала відзначати юна Анна, у якої рано не стало неньки. Втрата найдорожчої для кожного з нас людини спонукала мене зініціювати уроки Матері у школах Камінь-Каширського району, що на Волині. І перший такий захід провела на початку листопада 1974 р. в Полицівській середній школі молода вчителька Марія Федорівна Цвих. Аби пересвідчитись у корисності таких уроків, як завідувачка методичного кабінету районного відділу народної освіти, вирішила послухати думку самих школярів. Усі вони схвально говорили про захід, у якому взяли активну участь. Запам'ятався відгук одного юнака: «Такі заняття дуже потрібні, вчителька змусила нас замислитись над проблемою «мати – дитина». І може, саме сьогодні я спитав себе: що значить для кожного з нас матір і хто ми для неї? Адже мама – як вода: захотів – і напився. Вона завжди поруч. Ні, мабуть, як повітря: дихаєш – і не помічаєш. І тобі здається: так має тривати завжди. А це неправильно: матір треба любити та піклуватися про неї, як вона піклується про нас».

Ця по-юначому щира і по-дорослому мудра думка вразила мене, вона спонукала розробити методичні рекомендації до уроків Матері для різних вікових категорій школярів, керуючись мудрою порадою видатного українського педагога Василя Сухомлинського, що «праця, одухотворена любов'ю до матері-творця, людини – це велика виховна сила» [6; 121].

У народному календарі Волинського Полісся День матері був присутній віддавна. За неписаною традицією, на другий день Великодня діти зазвичай відвідують батьків. Заміжні дочки, сини, що відділилися, сім'ями «ходили в гости до матира», як

мовлять тут. Ще був живий батько, могли бути в родині й інші діти, але ці відвідини мали назву «ходити в гости до матира», тобто пошанувати матір. Отже, другий день Пасхи був своєрідним Днем матері. І то була наша, рідна, а не позичена в когось традиція. У цей же день діти ходили ранцювати¹ до хрещених матерів. Якщо ж із якоїсь причини ця зустріч не відбувалася, тоді хрещена сама, йдучи до церкви, брала з собою призначені для них дарунки. Звернімо увагу: хрещені батьки участі в цьому обряді не брали, що теж може свідчити на користь визнання другого дня Великодня Днем матері.

Мине майже двадцять років, як побачить світ моя книжка «Як у луза калиночка з квітками», присвячена дослідженню возвеличення Жінки-Матері в пісенному фольклорі Волинського Полісся. Писала її з думкою про свою неньку Надію Антонівну Кондратович. Нелегке життя їй судилось: довелося жити на чужині й до самої смерті так і не зустрітись з батьками, ще маленькими похоронила п'ятеро дітей, але вистояла заради нас, ще п'ятох живих. Не розгубила ні материнської доброти, ні чистоти помислів. Мовлю ці щирі слова про свою матір, пам'ятаючи про інших. Усі вони скільки живуть, стільки й переймаються долею своїх дітей.

У пісенному фольклорі нечасто трапляються твори про щасливе материнство, здебільшого змальовується в них нелегка, а то й трагічна доля беріг сільського вогнища. У середині, а може, й наприкінці 1970-х, я завітала до старенької полісянки Зінаїди Петрівни Козак, що мешкала в селі Черче Камінь-Каширського району з метою записати хоч дешицю тих пісень, яких вона, за свідченнями односельців, знала безліч. Була рання весна, і їй нездужалося. Та й роки брали своє: добігало до вісімдесяти. Я ледве не плакала від розчарування. Віддалене від райцентру село – коли ще доберусь сюди знову. Але під час нашої розмови старенька зронила обнадійливе: «Якщо вже я, дочечко, не здужатиму заспівати, то хоч нашепчу. Яку ж то вам заспівати?..» – «А ту, що найбільше любите». – «Я їх усі люблю. Вони, як діти, живуть у мому серці».

Якусь мить роздумувала, і полилась щемка, протяжна поліська мелодія. Неголосне, притишене звучання. Не багато голосу, але багато серця:

Ой сини мої – соколи мої,
А дочки – голубочки,
Невістки мої – перепелочки,
А зяті – лебедочки.

¹ Ранцювати (діал.) – ранесенько провідувати хрещених матерів, які обдаровували своїх хрещеників крашанками.

Невістки мої – перепелочки,
А зяті – лебедочки,
Ой, як я умру, мої дитойки,
Збирайтеся докупочки [1; 154].

То – пісня-прощання, пісня-заклик, пісня-заповіт. Відходить в інші світи Велика Мати. Багато побачено. Багато пережито. Вона творила, кріпила і тримала рід. Одному Богові відомо, як їй це вдавалося. Нині настає час істини. Прощаючись із найдорожчими людьми, Берегиня предковічних традицій побивається не за власним життям, що догорає, скапує, наче віск зі свічі, а за майбутнім своїх нащадків, за процвітанням та утвердженням на землі її роду. Тому для кожної гілочки родинного дерева Мати знаходить особливі слова. То не просто влучно дібрані звертання-характеристики. Це визначення життєвої місії кожного з представників сімейної ієрархії. Мудра прародителька знає: аби справа, якій вона присвятила своє життя, марно не пропала, її діти мають «збиратися докупочки», діяти спільно і злагоджено. При цьому сини й дочки, зяті й невістки, усі разом і кожен зосібна, зобов'язані втілити в життя завдання, визначене самим способом існування родинної спільноти.

У творі відображено найдраматичніші події історичного поступу – перехід від матриархату до патріархату. Тому так по-різному ставляться до цієї жалобної події сини та дочки, з одного боку, і зяті та невістки – з другого. Перші перейняті клопотами: «Як же то нам ісхавати / Ту матьонку роднейку». У зятів з невістками інша мета: «Ой коли б то нам та й іспретати / Ту юненьку старую». Якщо задуми та дії перших пов'язані з належним пошануванням пам'яті дорогої людини, то другі переймаються лише тим, аби якнайшвидше її «іспретати», закопати в землю й забути. Коли перечитуєш текст пісні, цей заклик асоціюється з Україною. То сама Мати-Україна звертається до своїх синів і дочок та ворохобних зятів і невісток об'єднатися, аби успішно протистояти будь-яким випробуванням та життєвим знегодам і продовжити ту справу, задля якої жили й боролися справжні патріоти. І переконати їх у доконечності об'єднання під силу саме матері, про що дуже переконливо сказала Ніна Гавриленко:

Мати. Материнка. Материзна.
Земна однокорінносте, лиш ти
Спроможна світ переплести так тісно,
Що аж згинаються веселкові мости [3; 59].

Великий чеський педагог Ян Амос Коменський ще в добу Середньовіччя наголошував на необхідності існування в кожній хаті материнської школи. В Україні також завжди високо цінувалася роль жінки у вихованні дітей. Недарма кажуть, що батько тримає хату за одне вугло², а мати – за три. Прикметною в цьому сенсі видається сімейно-побутова пісня «Ой зайду я ночувати». Ось як змальовує син роль старенької матері в сімейному побуті та переконує заповідливу дружину не проганяти її:

Не проганяй, моя мила,
Нехай мати буде:
Вона, наша старейкая,
Порадничка буде.
Ой я піду із косою
Й а ти з грабельками –
Наша мати старейкая
Вдома з дитойками.
Ой а прийдемо із поля –
Вечера готова,
Наша мати старейкая
Кладе у піч дрова [1; 160].

Три куплети – і три згадки: «Наша мати старейкая». То вияв пошанування матері, бабусі. Принагідно зауважимо, що німці дідуся називають великим дідом, а бабуся великою матір'ю (Grosfater і Gros Mutter). Не забуто в пісні і про дружину, що уособлює в цьому разі жінку взагалі. Вона також потребує пошанування та бережливого ставлення. Саме так можна витлумачити слова господаря дому: «Ой я піду із косою / Й а ти з грабельками». Не з граблями, а «грабельками»! Бо вона – жінка і мати.

Коли проаналізувати український досвід виношування, народження та плекання дитини, то це справді материнська школа, і вона займає важливе місце в національній етнопедагогіці. Найперше на матір покладалася одна з найвідповідальніших місій – місія продовження роду. Тому дівчинку ще з дитинства готували до материнства, дбали за її здоров'я – фізичне, репродуктивне й духовне, вчили дорожити дівочою честю. Її краса, незайманість, розум і працьовитість поцінювалися вище, аніж матеріальні статки. Про це складено безліч народних пісень. Ліричний герой пісні «З'їздив я коника», яку, за свідченням виконавиці Анкілени Павлівни Ілляшик, співали ще за панщини, журиться, що «з'їздив коника» і «з'їздив другого», та не має певності щодо успішності своїх залицянь. Горда, хоч і бідна, дівчина вагається в прийнятті остаточного рішення, адже в неї «посагу не буде», за що в майбутньому можуть дорікати родичі парубка та й він сам. Але ні наговори злих «ворожейків», ні бідність дівчини не затьмарили юначого кохання. «Ти в мене посаг самая, / Як на небі зоря ясна» [1; 126], – заспокоює хлопець дівчину та переконує, що саме її йому Бог судив.

В іншій пісні аж троє парубків добиваються руки і серця сільської красуні. Та вона, либонь, аби пересвідчитися у серйозності намірів своїх залицяльників, відмовляє в побаченні, мотивуючи свій вчинок великим морозом. І тут бере слово найбільш закоханий і до того ж не бідний:

– Не бійся, дівчино,
Не бійся морозу –
Я твої ножейки
У шапойку вложу.
– Ой твоя шапойка
Бардзо дорога.
– Штири волики –
Та й буде другая [2].

Для коханої дівчини не шкода навіть «шапойки», що оцінюється аж у «штири волики». Тут

² Вугло (діал.) – куток.

гіпербола підкреслює не лише значення дівочої вроди, а й значення її дівочої чистоти (цноти), високих моральних якостей. Така юнка народить красивих і здорових дітей та буде для них доброю матір'ю, мудрою вихователькою, вірною дружиною чоловікові. Самі дівчата теж пишалися своєю незайманістю. Лірична героїня петрівчаної пісні «Ой ти парубок, а я дівойка красна» зізнається, що вона «на жовтій косі перловий вінок» носить та мріє «віночка доносити» і саме за такої умови вона піде «родину на висіллі просити» [1; 105]. Вважалося, що дівка, яка втратила свою цноту, буде мати проблеми із заміжжям. Ось чому в іншій пісні «Ти йди горою» мати докоряє своїй доньці: «Щоб ти, доничко, / Віночка доносила, / То ти б ворогів / На висіллі просила» [1; 149].

В українській народній традиції звичним є образ жінки сильної й роботящої, що вміє дати лад і в хаті, і в полі, та водночас мудрої і вірної дружини, дбайливої і ніжної матері. Якщо батько має забезпечити добробут родині, то на дружину покладалася відповідальність за виховання дітей, забезпечення їхнього фізичного й морального здоров'я. «До батька йдуть за порадою, до матері – за серцем», – кажуть у народі. Ненька навчить, розрадить, пожаліє і допоможе. Недарма дано їй таку високу характеристику: «Нема цвіту над маківку, нема роду над матінку».

Поцінуючи роль жінки-матері в родинному колі та суспільному житті, народ виробив неписані правила, яких вона мала дотримуватися у своєму повсякденному житті. Найважливішим її обов'язком було не допустити руйнування сім'ї. Лірична героїня пісні «Ой гай, мамцю, гай» помилилась у життєвому виборі. Колись вважали: вибравши собі пару, дівчина вибрала і свою долю. Але нашої героїні дісталася «лиха доля». І коли не стало вже більше сили терпіти осоружне життя, вона йде на пораду до неньки:

Ой мамцю моя, чи не буде гріха,
Ой як прийдеться та й покинути
В середині віка? [1; 168]

Колись українське село практично не знало розлучень, які вважалися великим гріхом. Тож і порада найріднішої людини витримана саме в такому ключі:

Ой доноу моя, ой кажу ж бо я:
«Ой сядай каля його, говори ти до його,
Лихій доли годи» [1; 168].

«Найпрекрасніша мати щаслива» [5; 83], – писав Василь Симоненко. Із цієї тезою перегукується й народна пісня «Ой додому, баламуте». На запитання чоловіка-баламута, що десь загулявся: «З ким ночуєш?», – молоденька дружина радісно відповідає:

Ой з дітками, мій милейкий, з дітками,
Як у лузі калинойка з квітками.
Ой їднейке положила й ув ногах,
А друге, малейке, – в головах.
А третє, найменшейке, – при стині,
А сама я, молодейка, міз ними [1; 153].

Як на сучасні прагматичні міркування, тих діток дрібненьких, здається, аж занадто. Однак лірична героїня пісні, юна матуся, щаслива, почувается, наче пташина у своєму затишному кубелечку. Варто прислухатися й до подальшого діалогу між подружньою парою. Завершується він не конфліктом, а розкаянням чоловіка та прощенням з боку молодої дружини. Як бачимо, юна господиня має силу впливу не тільки на дітей, а й на чоловіка-баламута.

Для матері немає нічого дорожчого в житті, ніж її діти. Яскравим прикладом материнської самовідданості та жертвності є постова пісня-балада «Ой як важко, ой як тяжко» та її варіанти. Чоловік-зрадливець пропонує молодій коханці свою руку і серце, а та ставить умову: «Заріж свою жінку – / Піду за тебе». І, засліплений чарами, він приходять до дружини з ножом. «А хто ж буде наших діток / Малих годувати?» – намагається нагадати про його батьківські обов'язки нещасна жінка. «Люди догодують!» – чує у відповідь. Дружина розуміє свою приреченість, але поруч маленьке дитя, яке потрібно нагодувати, тому слізно благає не за себе, а за безпомічне малятко:

– Не рїж мене, мій милейкий,
Хоч сюю годину –
Нехай же я нагодую
Малейку дитину.
– Тоді будеш, моя мила,
Дитя годувати,
Як я піду до Дунаю
Ножа полоскати [1; 92].

І перед лицем смерті жінка не забуває про свій найперший обов'язок: дбати про дітей та їхнє майбутнє. Бо вона – Мати!

У баладах «Ой на горі сніг іде», «Як поїхав милій» оспівується сила та велич материнської любові: навіть відійшовши в інші світи, матері піклуються про своїх дітей. Чоловік, навідавши через рік могилу коханої дружини (саме через такий термін, за народною традицією, він мав право одружитися), запитує: «Чи дозволиш, милая, женитися?» В його серці ще не згасла любов до неї («прив'язав коника / Гей, до калини, / А сам припав грудьми / До могили») [1; 205], однак маленькі діти потребують жіночої уваги, і саме це змушує його поставити таке нелегке для обох запитання. Померла дружина, здається, очікувала на нього, тому її відповідь – то порада, як жити і що чинити: у який день слід женитися, щоб він приніс щастя в оновлену родину, та головне – не брати удови, бо, за народними уявленнями, вона буде поганою мачухою, бо доглядатиме своїх дітей, а не падчерків. Тож щиро радить «брати дівойку собі на потішку». А ще тому, що «тая дівойка – / Гей добра мати: / Буде мої дітойки / Доглядати» [1; 201].

І хоч неблаганна смерть забрала її від любих діток, позбавила можливості їх виховувати, але і в потойбіччі вона вболіває за них, тому й заповідає коханому взяти собі за дружину ту, що буде щиро опікуватися ними. Про важливість заповіту свідчить і те, що саме ним балада закінчується.

У народному мелосі оспівується не лише краса й безкорисливість материнської любові, а й самовіддана любов дітей до тієї, що привела їх у світ. Саме про це мовиться в постовій пісні «У неділю рано», яку ще називають «Сирітка». Та й у самому творі про неї згадується як про сироту попри те, що в ліричній героїні є батько. Натерпівшись знущань мачухи, «У неділю рано, / Як стало світати, / Десь пошла сирота / По світу блукати» [1; 87]. Ні, не «блукати» – «матира шукати». Їй зустрічається сам Господь та відмовляє від пошуків, бо вже її ненька «В широкій долині, / В глибокій могилі». Але потреба материнської любові та ласки, її теплового слова повели сирітку далі, і вона таки знайшла дорогу могилку: «Та й стала плакати. / Аж зачула мати, / Стала промовляти: / – Ой а хто ж то плаче / На моєму гробі? / – Ой то я, матусю, / Озьми мене к собі!» [1; 87].

Мати потрібна дитині як непогасне джерело любові, як духовна наставниця, як зримий приклад, дороговказ. Тому любов до рідної неньки дівчинка вимірює ціною власного життя. Але покійна мати відмовляється прийняти таку жертву. Вона заповідає донечці життя й повчає, як сирітці слід відстоювати своє право на материзну та бути при цьому непоступливою.

Відає належне своїй неньці й ліричний герой пісні «Пойду я в садочок». На запитання «Хто тобі милейкий?» упевнено відповідає, що і теща йому мила, бо «жінку вродила», і мила дружина, бо вона мати його дітей, проте:

Мати наймиліша:
Мене породила.
Як мене родила,
Сім раз замирала,
Восковая свіча
Всю ночку палала,
Восковая свіча
Всю ночку палала,
Смертенная 'вдежа
В головках лежала [1; 152].

Проте в пісенному варіанті лісостепової частини Волині дещо по-іншому висвітлюється ця сцена. Ось як син висловлює своє ставлення до тещі, дружини та рідної матері:

Теща мені мила,
Бо жінку вродила.
Жінка мені мила,
Бо моя дружина.
А ти, рідна мати,
Мусиш пробачати,
А як ще щось скажеш,
То вичену з хати [2].

Але то прикрий виняток. Жінку-матір у народному мелосі зазвичай зображено як взірць, еталон щонайвищої проби, перед яким можна тільки схилитися. У наших краях матір'ю називається не та, що народила дитину, а та, що зростила і привела її у світ людей. Тому й у побуті найчастіше послуговуються лексемою «привела», коли йдеться про народження дитини. Прикметною в цьому сенсі є постова пісня

«Ой у четвер, по обіди». Жанрове означення *постова* вказує на значущість її повчального змісту. В народі вірять, що напередодні страстей Господніх Бог, перевтілюючись у старця, ходить по світу та спостерігає за поведінням християнського люду. Ось Він бачить, як бідна вдова, гірко плачучи, засаджує свою вбогу нивку дрібною картопелькою. Підійшовши, питає: «Чого плачеш, жінко?» – «Як же мені, дідуню, не плакати: то ж не картопля, а горох. Що з неї виросте? А вдова немала черідка дітей їсти просить. Я вдовою залишилась. Хто нам допоможе? Повмираємо з голоду». – «Не плач, вдово, – як будеш Богові вгодна, то не будеш голодна» [4; 100]. І справді, восени жінка збирала небачений урожай.

По-іншому розгортаються події в пісні «Ой у четвер, по обіди». Іде Господь «дорогою – / Стоїть дівка над водою». Він просить у неї «води пити, / Смажни вуста промочити». Але та відмовляє, мотивуючи свою поведінку тим, що «вода нечистая», бо в ній «Купалася Пречистая». Але, виявляється, «воду знечистила» сама дівка, яка

Дев'ять синів породила,
Ні одного не вхрестила,
Ні одного не вхрестила –
Усі в воді потопила [1; 82].

Здається, тільки заради припинення злодіянь розпусної дівки «у четвер, по обіди, / Пішов Господь по всім світи». І ця зустріч примусила героїню пісні вжахнутися своєї поведінки. «А ти, дівко, не лякайся, – радить їй Господь, – / Йди до церкви, сповідайся» [1; 82]:

Ой як дівка в церкву войшла –
По коліна в землю вросла.
Її попи жалували,
Її кости позбирали.
Її кости позбирали,
На цвинтари поховали [1; 82].

Звернімо увагу: в тексті пісні жінку, що народила дев'ятеро синів, жодного разу не названо матір'ю. Отже, аби тебе назвали матір'ю, мало народити дитину – матір'ю потрібно бути! Тому ставлення до жінки-матері виступає мірилом моральності, духовності людини. Наш великий поет Тарас Шевченко застерігав: «Бо хто матір забуває, того Бог карає» [7; 353].

Колись поширеною була балада «Тепер тепла нема в літи». У зачині наголошується, що «Тепер тепла нема в літи, / Тепер добра нема в світи». Цей світовий і суспільний катаклізм спричинені одним – брутальною поведінкою сина-багатія, який проганяє матір з рідної хати. Ганебний учинок сина спровокував появу на небі «чорної хмари». Грім ударив по синовому двору: «Забив жінку ще й дитинку», «Побив гості по застіллю, / Ще й худобу по – подвір'ю» [1; 206]. Отже, за свою безсердечність та кривду, заподіяну матері, син заплатив життям власного нащадка та дружини. Така ж доля спіткала й «гостей по застіллю» як співучасників. Недарма ж кажуть: коли ти бачиш, як кривдять іншого, і не заступився, ти сам стаєш кривдником. Але ця жорстока наука примусила сина схаменутися,

наздогнати ньеньку, повернути назад і пообіцяти в майбутньому доглядати її та шанувати. Якщо раніше він заявляв, що йому «стидно буде признаватись», що вона його рідна мати, адже багаті гості будуть «в жупанині», а його мати – «в серняжині», то тепер він обіцяє: «Намалюю тебе в рамках, / Скажу гостям: “Моя мама”» [1; 206].

Воістину, «матір не купити і не заслужити», а тому слід берегти всіма своїми силами, аби не побиватися, як героїня пісні «Летіла зозуля»:

Змалювала личко,
Змалювала брови,
Но ни змалювала
Матирний розмови [1; 185].

Як неможливо виміряти силу й велич ньеньчиної любові та самовідданості, так неможливо виміряти й глибини материнського горя. Та народ і тут знайшов свої виміри. І в просторі, і в часі. Звернімося до постової пісні «Ой летіло три зозульки»:

Ой летіло три зозульки,
Усі три рабейки.
Ой летіло три пави,
Жалибно плакали [1; 88].

Зозуля здебільшого сприймається як символ покривдженої долею жінки або віщунки якогось лиха, пава ж – то символ статечної успішної господині. У пісні – це три нещасні жінки, що поспішають на погреб близької їм людини, – мати, сестра і дружина. «Котра сіла у головках, / То тая матьонка». Сестра сіла «у ручейках», а «милая» – «у ножейках»:

Де мати плакала,
Там річейка стала.
Де плакала сестриця,

Там стала криниця.
Де мила плакала –
Слізки не вронила [1; 89].

Далі в тексті висвітлюється глибина материнського горя, що його не здатен погамувати й час:

А матьонка плакала
Од віку до віку [1; 89]

тоді як

Сестра плакала
Од року до року.
Мила плакала
Диділи до диділи.
А як вийшла диділька,
То вже мила й дівка [1; 89].

Старовинна пісня з обряду водіння Стріли донесла до нас окрепину давнього похоронного ритуалу, що розкриває перед сучасником і тогочасні родинні зв'язки, характерні для перехідного періоду від полігамної до парної сім'ї. Тоді справді невістка все ще вважалася «чужою кісткою». На жаль, ця традиція подекуди жива й досі. При цьому зауважмо й таке: на Поліссі ще донедавна зберігався звичай, коли близька родина носила жалобу за покійником протягом року, зокрема впродовж цього терміну дітям, батькам, братам і сестрам заборонялося співати; матері померлих дітей і в наш час до Спаса не споживають садовини.

Завдяки таким пісням народ виховував у людей, надто у молоді, пошанливе ставлення до матерів. «Берегти матір, – писав В.Сухомлинський, – означає дбати про чистоту джерела, з якого ти пив з першого свого подиху й питимеш до останньої миті свого життя» [6; 215].

Література

1. Калиновий квіт Полісся. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / упоряд. О.Кондратович. – Луцьк, 2007.
2. Кондратович О. Архів автора.
3. Кондратович О. Народини, або Дарована Богом свіча: родильні звичаї Західного Полісся / О.Кондратович. – Луцьк, 2004.

4. Кондратович О. Народний календар Волинського Полісся / О.Кондратович. – Луцьк, 2009.
5. Симоненко В. Поезії / В.Симоненко. – К.: Молодь, 1966.
6. Сухомлинський В. Батьківська педагогіка / В.Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1978.
7. Шевченко Т. Повне збір. тв.: у 12 т. / Т.Шевченко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1.

Для пам'яті, для розмислу...

Не возлюби себе.
Не розгуби
Ні голосу, ні стогону, ні слуху.
Шевченко йде дорогами доби
І завжди обирає кручі духу.

Павло Гірник